

Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri¹

Ayça Ergun*

Özet: Bu makalenin konusunu 20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan alfabe değişiklikleri ve bu değişikliklerin ulusal kimlik, ilerleme ve modernleşme söylemlerine eklenmesi oluşturmaktadır. Makalenin amacı, Azerbaycan'daki alfabe değişikliklerinin farklı siyasal ve kültürel süreçlerde nasıl ve hangi savlar esasında gerçekleştirildiği ve bu değişikliklerin ulusal kimlik tartışmalarına ne şekilde yansıdığını incelemektir. Bu inceleme, 1921-1992 dönemini kapsayan tarihsel sürece atıfla, farklı çağdaşlaşma ve ilerleme söylemleri ile ulusal dil ve ulusal kimlik tanımlarının birbirlerine eklenmeleri çerçevesinde yapılacaktır. Bu açıdan alfabe değişikliklerini farklı vurgularla bir önceki dönemin siyasal ve kültürel mirasını bir anlamda reddetmek, onların yeni dönüşüm süreçlerinde belirleyiciliklerini azaltmaya yönelik simgesel faaliyetler olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, ulusal kimlik, alfabe değişiklikleri, dil.

Giriş

20. yüzyılda Azerbaycan dili üç farklı alfabe (Arap, Latin ve Kiril) ile yazılmıştır. Bu alfabeler dönemlerinin siyasal ve kültürel değişim söylemlerinin önemli bir aracı olarak kullanılmıştır. 1921'de başlayan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi gereği üzerinden yapılan tartışmalar, ulusal dil ve kimlik tartışmaları ile modernleşme ve ilerleme söylemleri ekseninde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Arap alfabesi geri kalmışlığın bir simgesi olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan aydınlarının modernleşme ve ilerleme doğrultuları ise öncelikle eski alfabeden ve onun yansıttığı İslam dünyası ile İslami geçmişten uzaklaşmak, onun yerine Batı'nın (Avrupa'nın) diğer bir deyişle çağdaşlaşmanın gereği olarak düşünülen Latin alfabesine geçmek yönünde olmuştur. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmek, Azerbaycan-Türk kimliğinin kurgulanmasında olduğu kadar diğer Türk halkları ile olan ilişkilerinin güçlendirilmesinde de önemli bir araç olarak kabul edilmiştir. Söz konusu görüşler Azerbaycan entellektüellerinin girişimleri ile kamuoyunda ciddi şekilde tartışılmış, dönemin siyasal seçkinlerinin ve aydınlarının uzlaşması sonucunda Latin alfabesine geçiş 1923 yılında kabul edilmiştir.

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü / ANKARA
ayer@metu.edu.tr

Ancak Sovyet rejimi, 1937'den başlayarak Azerbaycan'ın ve Sovyetler Birliği dahilinde yaşayan diğer Türk dilli halkların Sovyet sistemi ile daha iyi bütünleşmesini, Rus dilinin milletlerarası iletişimde kullanılmasını ve en önemlisi, Rus dilinin ve kültürünün yaygınlaşmasını sağlayacağı düşüncesiyle Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişi gerekli bulmuştur. 1939'da alfabe Kiril olarak değiştirilmiştir. Değişiklik, 1920'lerdeki alfabe tartışmalarının aksine, ne aydın çevrelerle ne de kamuoyunda kapsamlı bir şekilde müzakere edilerek, tepeden inme bir politika olarak gerçekleştirilmiştir. Alfabe meselesi, kamuoyunda suni bir meşruiyet yaratma ve sanki gönüllü bir talebin gereği izlenimi verme çabasıyla kısa dönemli olarak tartışılmış ve bu tartışmalar özellikle Kiril alfabesinin daha ileri bir medeniyeti temsil ettiği ve bu medeniyetin gereği olduğu çerçevesinde şekillenmiştir.

1980'lerin sonlarında Sovyetler Birliği'nde *glasnost* ve *perestroika* politikalarının uygulanması ile oluşan göreceli bir liberalleşme ortamında, Kiril alfabesinin Azerbaycan dili, medeniyeti ve ulusal kimliğini ne ölçüde temsil ettiği sorgulanmaya başlanmıştır. Sovyet dönemine ait siyasal ve kültürel mirasın simgesi olarak kabul edilen Kiril alfabesinin değiştirilmesi gereğine ilişkin tartışmalar sonucunda Azerbaycan 1991'de Latin alfabesine geçmiştir.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan'daki alfabe değişikliklerinin farklı siyasal ve kültürel süreçlerde nasıl ve hangi savlar esasında gerçekleştirildiği ve bu değişikliklerin ulusal kimlik tartışmalarına nasıl yansımaları tartışmaktır. Bu tartışma, 1921-1992 dönemini kapsayan tarihsel sürece atıfla, farklı çağdaşlaşma ve ilerleme söylemleri ile ulusal dil ve ulusal kimlik tanımlarının birbirlerine eklenmeleri çerçevesinde yapılacaktır. Bu açıdan alfabe değişikliklerini farklı vurgularla bir önceki dönemin siyasal ve kültürel mirasını bir anlamda reddetmek, onların yeni dönüşüm süreçlerinde belirliyeciliklerini azaltmaya yönelik simgesel faaliyetler olarak değerlendirmek mümkündür.

Azerbaycan'da Arap Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında, Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş tartışmaları² Azerbaycan entellektüel seçkinlerinin modernleşme, batılılaşma ve ilerleme kavramlarına vurgu yapmasıyla şekillendi. Buna karşılık Arap alfabesinin kullanımına devam edilmesini savunanlar kültürel ve bilimsel mirasla bağıın Latin alfabesine geçişle kopacağını ve gelecek nesillerin bu büyük mirastan yararlanamayacaklarını ifade etmekteydiler. Bu açıdan değerlendirildiğinde reform taraftarları Latin alfabesini, muhafazakârlar ise Arap alfabesini savunmaktaydılar (Nerimanoğlu 2006: 19). Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçmesi gereğinin ilk önemli savunucusu Mirze Fetali Axundov idi (Akpınar 1994: 52). Axundov'a göre;

“Demiryolu vaciptir. Lakin eski alfabeyi değiştirmek ondan daha vaciptir. Telgraf vaciptir. Lakin eski alfabeyi değiştirmek ondan daha vaciptir. Çünkü bütün işlerin esası bilgidir. Bilgi ise alfabenin kolay olup olmamasına bağlıdır. Yazımın zor olması neticesinde biz bilimden mahrum kalıyoruz, eğitim ve bilgi elde etmekten aciziz. Okumuşların sayısının çok olduğu ülkelerde tefekkür sahiplerinin de sayısı da çoğalır. Onların çok olduğu ülkelerde ise hayatın bütün sahalarında halk günden güne terakki edebilir” (1988: 285).

Görüldüğü gibi Axundov, Latin alfabesine geçişi çağdaşlaşmanın bir önkoşulu olarak görüyor, bilimsel ilerlemenin ancak bu alfabe ile sözkonusu olabileceğini düşünüyordu. Arap alfabesinden vazgeçilmesi halinde bu alfabe ile yazılmış eserlerden gelecek nesillerin yararlanamayacaklarını ifade edenlere Axundov şu şekilde karşı çıkmaktaydı: “Alfabe değişikliklerinden sonra şu kadar kitabımız sahipsiz kalıp, ziyan olacaktır diyen akılsızların sözüne ehemmiyet verilmemelidir. Onlar gaflettedirler. Bizim bugün ne gibi kitaplarımız vardır? Yani bizde yüksek içerikli, ciddi ehemmiyetli, nefis bilimlerden haber veren kitaplar yoktur” (1988: 286). Bu düşüncüyü paylaşanlara göre Arap alfabesiyle üretilen yazın sadece içerik bakımından zayıf değil aynı zamanda sayı olarak da oldukça azdı. Nitekim, 1913'te Azerbaycan Türkçesinde yazılan eserlerin sayısı 95 iken, Latin alfabesine geçişle birlikte, 1928 yılı itibarıyla bu eserlerin sayısı 525'e çıkmıştır (Allworth 1971: 10).

Azerbaycan'da 1922 yılı Mayıs ayında Yeni Türk Alfabe Komitesi kuruldu (Şimşir 1991: 3). Yeni Türk Alfabe Komitesi'nin faaliyeti “asırlarla Azerbaycan emekçilerinin ayaklarında zincir gibi olan bilgilenmek ve medeni olabilmek için engel teşkil eden Arap alfabesini söküp atmak ve Latin sisteminde yeni Türk alfabesine geçilmesi meselesini gündelik ve mühim mesele olarak” ortaya koymak olarak açıklanmıştır (Seedyllaief 1927: 23).

Latin alfabesine geçişi siyasal alanda destekleyen en önemli isim şüphesiz Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov idi. Nerimanov Azerbaycan Zahmetkeş Ziyalıları'nın 30.12.1921 tarihli toplantısında alfabe değişikliğini bir devrim olarak nitelendirmekte ve bilim için Latin alfabesine geçişin zorunluluğunu vurgulamaktaydı: “Yeni alfabe kabul etmek meselesini halletmeliyiz. Ekser adamlar Latin alfabesinin kabul etmek fikrindedirler. Bu hayatımızda bir inkılaptır. Bize yeni alfabeyi kabul edersek dilimizin, mollaı rumilerimizin yazdıkları ziyan olacak diyorlar. Ama biz alfabemizi düzeltmezsek, bundan on yıl sonra bu inkılabı edecekler” (Memmedov'dan 1971: 75). Yine Nerimanov'a göre “insan yaratıcı olmalı ve beşeriyete lazım olan şeyleri icad etmelidir. Bunun için bilgi ve bilim lazımdır. Bilgi için de kolay alfabe. Bu alfabenin ne kadar zorluklar

çıkarttığını ne kadar vakit yitirdiğimizi öğretmenler iyi bilirler” (Memmedov’dan 1971: 76). Nerimanov, 1922’de “ateşli bir Latin alfabesi savunucusu olan” (Swietochoswki 1995: 113) Samed Ağa Ağamalıoğlu’nu Yeni Türk Alfabesi Komitesi’nin başkanı olarak atadı. Komitede Ağamalıoğlu ile birlikte Celil Memmedquluzade, V. Xuduflu ve Xalid Seid gibi isimler yeni alfabeyle geçişe ilişkin faaliyetlerine başladılar (Nerimanoğlu 2006: 19). Bu faaliyetin esasını Türk dili için Latin alfabesi esaslarına dayanan yeni bir alfabe hazırlamak oluşturuyordu (Süleymanlı 2006: 158).

S. Ağamalıoğlu’na göre Latin alfabesine geçiş bir medeniyet meselesi idi. Ona göre Arap alfabesi geri kalmışlığın ve cehaletin bir simgesiydi ve ilerlemenin yolu Latin alfabesinden geçmekteydi. 1924’te yazdığı ‘Bizim Yolumuz Nereyedir’ adlı kitapçığında Ağamalıoğlu şöyle demektedir: “Bunu da işaret etmek lazımdır ki, Müslüman aleminin eğitimsizliğinin başlıca sebeplerinden biri de Arap alfabesidir. Elbette bize öyle bir alfabe lazımdır ki şimdi okuyup yazmayı az müddetde öyrenebilelim ve şimdiki teknolojiye de elverişli olsun” (1924: 46). O aynı zamanda Sovyet iktidarı ile özdeş tanımlanan medeniyet projesinde de Latin alfabesi aracılığıyla başarılı olunacağına inanmaktaydı:

“Marxism ve Leninizm ruhunca Komünist Fırkası zahmetkeşlerin medeni yolunda olan ziyan şeyleri reddedip sosyalizme sarın yol açmalıdır. Ziyan şeylerde birisi de eski Arap alfabesidir [...] Yani yeni medeniyetin, Sovyet medeniyetinin bütün hareketi zahmetkeşler içindir. Bu medeniyet zahmetkeşleri, işçi ve köylülere geçmiş zulmden aydınlığa ve sağlamlığa çıkartmak içindir. İşte bu güzel medeniyete yararlı olan sadece yeni Türk alfabesi olabilir. Arap alfabesi ise eski zulm medeniyetinin yaratılmasıdır. Bu alfabenin yeni medeniyete hizmet etmeye kudreti yoktur. Nasıl ki camız ve at arabalarının demir yolu ve otomobil önünde kudreti olamaz, eski Arap alfabesi, git gide ölmektedir. Malumdur ki ölen şey geri gelmez. Gelecek yeni alfabenindir çünkü bu devrim mevyesidir” (1927: 6).

Latin alfabesinin kullanımının tebligatını yapmak için de Latin alfabesi ile yayımlanmış ilk Türk gazetesi olan *Yeni Yol* 21 Eylül 1922’de yayın hayatına başladı. Bilal Şimşir *Yeni Yol* gazetesinin ikinci sayısında yer alan sloganları aktarmaktadır. Bunlar arasında “Yeni elifbanın aksine gidenler Türk milletinin düşmanlarıdır. Kahrolsun düşmanlarımız”, “Şarkın mazlum milletlerine ışık yol açan yeni elifba olacaktır”, “Yeni elifba, ilm, medeniyet, teknik, elektrik ve terakki alfabesidir; köhne elifba ise karanlık, zulm, nadanlık ve köhnelik alfabesidir”; “Türk halkının ilm ihtiyacını yeni elifba ödeyecektir (karşılayacaktır)”; “Yeni elifba üzüme (önümüze) geniş ve medeni yollar açır”; “Medeniyetini seven Türk cavanı (genci), yaşlısı, kızı ve avradı gerek yeni

alfabeyi öğrenesin” gibilerini sayabiliriz (1991: 14). Bu sloganlar değerlendirildiğinde Latin alfabesinin gelişme ve okuryazarlığın artırılmasında en önemli araç olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Rıza Süleyman'a göre;

“Arap yazısı Türk halklarının medeniyetçe yükselmesine mani olmaktadır. Bu harflerle genel cehaleti ortadan kaldırmak zordur ve hatta mümkün değildir...Zira Arap harfleri bize eski zamanların dini akidesinden miras kalmış, hiç bir işe yaramayan bir süsten başka bir şey değildir. Türk'ün ruhuyla yakından bile bir alakası yoktur. Türk bu yazıları kendi ruhunun, kendi dilinin gereği olarak kabul etmemiş, bu yazıları bilakis Türk alemine yabancı bir halkın, yabancı bir medeniyetin vasıtası ile yapmıştır ve bizim bugünkü ilmi olan sefaletimiz doğurmuştur” (1924: 23-24).

Yeni Yol gazetesinin hemen hemen bütün sayılarında yeni alfabenin yararları ve üstünlükleri hakkında aydınların ve bilim adamlarının görüşleri yer alıyordu. Alfabeyle beraber Türk dilinin de Arap, Fars ve Rus sözlerinden temizlenmesi gerektiği hususu gündeme gelmiş bulunuyordu. Türk dilinin bu sözlerle “boğulmuş” olmasının yanı sıra, Arap alfabesi “Türk milletinin bedbaht ve esir eden sebeplerden en büyüğü” olarak gösteriliyordu (Süleymanlı 2006: 159).

20.10.1923'de Azerbaycan hükümeti Yeni Türk Alfabesi'nin devlet alfabesi olarak kabul edilmesi kararını aldı (Nerimanoğlu 2006: 25) ve 27 Haziran 1924 itibarıyla Latin alfabesi Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetimi tarafından resmi şekilde kullanılmaya başlandı (Swietochowski 1995: 113). 1 Mayıs 1925'te Latin alfabesi gazeteler ve resmi yazışmalar için mecburi ilan edilirken, 1925-1926 ders yılında yeni Latin alfabesi Azerbaycan Sovyet cumhuriyetinin bütün Türk okullarında okutulmaya başlandı (Süleymanlı 2006: 158-159).

Bakü Türkoloji Kurultayı

Azerbaycan'da yoğun tartışmalar sonucunda gerçekleştirilen Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin tüm Sovyetler Birliği'nde Türk dilli halklar arasında da uygulanmasının sağlanmasında 26 Şubat-6 Mart 1926 yılında gerçekleşen Bakü Türkoloji Kurultayı, çok önemli bir rol oynadı. Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk dili, edebiyatı ve medeniyeti ile ilgili meselelerin tartışıldığı büyük bir platform oldu. Kurultayda Sovyetler Birliği, Avrupa ve Türkiye'den 131 katılımcı yer aldı. Tartışılan esas meseleler, alfabe meselesi, imla-ortografi konuları, terminoloji, öğretim ve metodoloji, akraba ve komşu diller arasındaki ilişkiler, Türk dillerinin edebi dil problemleri ve ortak edebiyat, dil teorileri ve Türk dillerinin tarihi problemleri konusunda oldu (Nerimanoğlu

2006: 8). Şüphesiz üzerinde en çok tartışılan konu Türk halklarının Arap alfabesi'nden Latin alfabesi'ne geçiş meselesi idi. Kurultayda Arap alfabesinin korunması yönünde Kazak temsilcilerinden Ahmet Baytursun ve Tatar temsilcilerinden Alimcan Şerif; Latin alfabesi'ne geçiş taraftarları adına da Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Sanat ve Yüksek Okullar Müdürü Celil Memmedquluzade ile Azerbaycan Yeni Alfabe Komitesi üyelerinden Ferhad Ağazade konuştu (Hocavey 2006: 78).

Latin alfabesi taraftarlarından Celil Memmedquluzade, Kurultay'da yaptığı konuşmasında, özellikle Latin alfabesinin medeni ilerleme ve okur yazarlığın artırılmasındaki rolüne işaret etmekteydi. Memmedquluzade, "Latin alfabesini kabul ederek, biz bilginin en kısa sürede öğrenilmesini sınırsız olarak kolaylaştırıyoruz. Biz Avrupa Medeniyetine katılıyoruz. Bunun bizim için çok büyük ehemmiyeti var" diyordu (Nerimanoğlu ve Ağakişiyev'den 2006: 217). Memmedquluzade, Latin alfabesinin Avrupa medeniyetine yakınlaşmak için mükemmele yakın bir araç olduğunu ifade ediyor ve bu alfabe ile "işçi-köylü kütlesi arasında olan, bize eski iktidardan miras kalan bilgisizliğin hızla ortadan kaldırılması görevinin" yerine getirilebileceğini iddia ediyordu (Nerimanoğlu ve Ağakişiyev'den 2006: 220). Buna karşılık Latin alfabesine geçişin aleyhtarı olan Tatar temsilcisi Alimcan Şerif, Arap alfabesinin bütün Türk halkları arasında yaygın olarak kullanılıyor olmasının bir kültür birliği yarattığına işaret ederek halklar arasındaki işbirliğine hizmet ettiğini vurguluyordu. Şerif'e göre "Bir dilde konuşan, ya da dil bakımından yakın, akraba olan, üstelik birbirleriyle coğrafi ve ekonomik bakımdan yakın ilişkileri olan halklar arasında iki yazının varlığına yol verilmemesinin başka bir önemi var. Çünkü dil bakımından yakınlık medeni değerlerin kütleli alış verişi için imkan yaratır. Bu bakımdan Türk halkları için en elverişli alfabe Arap alfabesidir" (Nerimanoğlu ve Ağakişiyev'den 2006: 235). Aynı zamanda Latin alfabesine geçişin kuşaklar arasında iletişimsizliğe sebep olabileceğinin de altını çizmekteydi:

"Uluslararasılık arkasından gidersek, biz ona tam olarak erişemeyeceğiz, hatta aksine öyle bir durum yaratacağız ki bilgisizliklerini Latin sistemi ile lağveden işçiler ne Azerbaycan basınının mevcut servetlerinden yararlanabilecekler üstelik kendi Latin alfabeleriyle köydeki anne babalarına mektup da yazamayacaklar ve onlardan aldıkları Arap alfabesindeki mektupları da okuyamayacaklar" (Nerimanoğlu ve Ağakişiyev'den 2006: 235).

Görüldüğü gibi Kurultay'daki alfabe tartışmaları, daha önce Azerbaycan'da alfabe değişikliği sırasında yapılan tartışmaların içeriği ile paralellikler göstermektedir. Eski kültür ve medeniyetin simgesi olarak kabul edilen Arap alfabesi bu kültürün korunması ve devamlılığının sağlanmasında bir araç

olarak görülüyor ve olası bir değişikliğin kuşaklar arasında iletişimsizliği ve kültür aktarımını zorlaştıracığı, hatta yok edeceği ifade ediliyordu. Latin alfabesi taraftarları için ise alfabe değişikliği bir medeniyet değişimi ve bilimsel gelişimin esas aracı olarak kabul ediliyordu. Kurultayda yeni Türk alfabesi konusunda 35 kadar konuşma yapıldı ve Kurultayın sonunda Yeni Türk Alfabesi Hakkında Bildiri kabul edilerek tüm Türk topluluklarına “yeni alfabe öğrenmek ve öğretmek için” çağrıda bulunuldu (User 2006: 227). 101 kişi bildirin lehine, yedi kişi ise aleyhine oy verdi. Yedi kişi ise tarafsız kaldı (Hesenli 1999: 11). Bu bildiriye göre,

“1. Yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap ve ıslah edilmiş Arap alfabesi üzerinde üstünlükleri ve teknik üstünlüğü, aynı şekilde, yeni alfabenin Arap alfabesi ile karşılaştırıldığında üstün medeni, tarihi ve müterakki önemini kaydeden Kurultay, yeni alfabenin kabulunu ve onu ayrı ayrı Türk-Tatar cumhuriyetleri ve vilayetlerinde hayata geçirilme usullerini her bir cumhuriyetin ve her bir halkın kendi işi sayar.

2. Bununla ilgili olarak, Kurultay, Azerbaycan'ın, SSCB'nin vilayet ve cumhuriyetlerinin (Yakutya, Kırgızistan, İnguşetya, Karayay-Çerkez, Kabardin, Balkar, Osetya ve Çeçenistan) yeni alfabe kabul etmelerini, Başkırđistan, Türkmənistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez vilayetinde Latin esaslı yeni alfabe kabulü uğrunda geniş harekate başlanması gibi büyük müspet öneme sahip meseleyi kaydeder”(Nerimanoğlu ve Ağakışiyev'den 2006: 424).

33 harften oluşan bu alfabeyle Birleştirilmiş Türk Alfabesi denildi (Süleymanlı 2006: 161). Bununla beraber yeni alfabenin kabul edilip hayata geçirilmesi her cumhuriyetin isteğine bırakılmıştı (Hocayev 2006: 79).

Bakü Türkoloji Kurultayı'nda kapsamlı bir şekilde tartışılan yeni alfabeyle yani Latin alfabesine geçişin Sovyet rejimi tarafından neden desteklendiği ve hatta izin verdiği tartışılması gereken bir meseledir. Zira Sovyetler Birliğinin çok milletli, çok dilli ve çok dinli yapısı göz önüne alındığında, bu farklılıkları gidermek ya da azaltmak amacıyla hayata geçirilecek olan Sovyet insanı yaratmanın esasında, ortak bir Sovyet kültürünün yaratılması yer alıyordu. Bu ortak kültürün oluşturulmasında ise Rusçanın Birlik çapında *lingua franca* olarak kullanılması gerekiyordu. Rusçanın halklar arası iletişim dili olabilmesinin ön koşulu da Kiril alfabesi'ne geçiş olmalıyken Arap alfabesi'nden Kiril alfabesine geçişe neden öncelik verilmediği dikkat çekicidir. Kurultayda yaptığı konuşmasında Kazak temsilcisi Baytursun, Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların Rusça ve Kiril alfabesini öğrenmelerinin zorunluluğunun altını çizmekte ve Latin alfabesine geçişin bu

zorunluluk karşısında “iki kat masraf ve zahmete” sebep olacağını vurgulamaktadır. Baytursun’a göre,

“Latin alfabesinin kabulünü zaruri görmüyorum. Eğer onu daha önce alfabesi olmayan halklar kabul ederse bu doğrudur. Bunu kimse inkar edemez. Niye? Çünkü bu gereklidir. ... Eğer herhangi bir mövhumattan uzaklaşıp hislerinizi değil aklı rehber ederseniz, Rus alfabesini kabul etmek zorunda kalacaksınız. Bu hayati mesele ise ve bir manası varsa ve bir gereklilikten doğuyorsa, Latin alfabesi niye lazımdır?” (Nerimanoğlu ve Ağakışiyev’den 2006: 260).

Bu konuda Azerbaycan akademisyenleri Arap alfabesi yerine Kiril’den ziyade Latin alfabesinin kabulünü bir geçiş aşaması olarak değerlendirmektedirler. Onlara göre eğer Sovyet hükümeti Kiril’e geçişe öncelik vermiş olsaydı o zaman direnişle karşılaşmaları çok muhtemeldi (Hesenli 1999: 10). Zira “1920’lerde Türk Cumhuriyetlerinde, umümen Türklerin yoğun yaşadığı arazilerde milli ab-hava çok güçlü idi” (Gehremenli 2002: 58). Direnişi kırmak ancak 1930’ların baskı ve sürgün politikaları sonucunda mümkün olabildi (Hesenli 1999: 10, Gehremenli 2002: 58). Sovyetler Birliği döneminde dil ve alfabe değişikliklerini inceleyen Michael G. Smith’e göre ise “Latin’e geçiş Moskova için Müslüman ulemanın gücünü azaltmak için olağanüstü bir fırsattı” (1998: 125). Zira Latin alfabesini yeni okur yazarlık aracı olarak destekleyerek, geleneksel İslami kültür ile “yeni Sovyet okur yazarları arasında geçilmez bir engel oluşturmuş olacaktı” (Smith 1998: 125). Yeni birleştirilmiş Türk alfabesi Rus Komünist Partisi Merkezi Komitesi tarafından kötünün iyisi olarak algılandı. Kazan’daki Arap alfabesine üstünlük veren pan-Türkçü ve pan-İslamcı hareket ile Bakü’deki Latin alfabesine üstünlük veren pan-Türkçü hareket arasında tercih yapmaları gerekiyordu. Sovyet iktidarı birinciyi tercih etti (Smith 1998: 129). Bu açıdan değerlendirildiğinde Moskova’nın İslami mirası hedef alan önceliği aslında Bakü’deki siyasal ve entellektüel seçkinlerin tercih ve öncelikleri ile de örtüşüğünü söylemek mümkündür. Latin alfabesi ile özdeşleşen modernleşme ve ilerleme söylemleri hem yerel/ulusal bir talep ve mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkıyor, hem de üst siyasi iktidarla çatışma alanı oluşturmuyordu.

Bakü Türkoloji Kurultayı Sovyetler Birliği’ndeki Türk halklarının kültür ve medeniyet tasarıları ile ulusal aidiyetlerini tanımlarken kendilerini özdeşleştirdikleri modernleşme söylemlerinin farklılaşması açısından son derece önemlidir. Dini aidiyetten ziyade milli aidiyet esasında tanımlanan ulusal kimlik, ulusal dil ve edebiyatın oluşturulmasında İslami mirastan kopuş ve Batı ile özdeşleştirilen modernleşme ve bilimsel gelişmenin simgesi halinde getirilen

Latin alfabesine geçiş ulusal talepler ve tartışmalar sonucunda ortaya çıkmış bir mücadelenin sonucudur. Sovyet rejiminin bu mücadeleye aslında bir anlamda göz yummuş ve desteklemiş olmasının sebebi federatif yapıda halkların iradelerine saygının bir ifadesi olmaktan çok Sovyet Türklerini İslami geçmişlerinden uzaklaştırmaktır. D'Encausse'a göre, Sovyet Müslümanları Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra "dini ifade araçlarından yoksun bırakılmış"lardır (1992: 188). Ancak ilerlemenin (terakki) modernleşme ve batılılaşma ile özdeşleştiği göz önüne alındığında Kurultay, İmanov'a göre, Latin alfabesine geçiş kararı ile "Türk-Tatar halklarının hayatında şüphesiz yeni bir devir açmış" ve "asırlarca Türk halkının gelişmesine mani olmuş Arap alfabesinin artık yeni hayata uymadığını" göstermişti (İmanov 1927: 14). Aynı zamanda Kurultay'da alfabe meselesinin yanı sıra Sovyet Türklerinin tarihi, dili, edebiyatı ve ekonomi meseleleri de tartışılmıştır. Kurultay, farklı Türk halklarının aydın temsilcilerinin kendi gelecekleri hakkında ortak fikir üretmelerine ortam sağlamış olmasından dolayı da tarihi bir öneme sahiptir.

Her ne kadar Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasında esasen kültür ve edebiyat sahasında ortaklık kurma arayışlarına bir zemin hazırlamışsa da daha sonraki değerlendirmelerden bazıları Arap alfabesinden Latin'e geçişin çok da doğru bir adım olmadığını ifade etmektedirler. Töfiq Bağırov'a göre "Arap'tan Latin'e geçmekte esasen maksat bizi Kurandan, ağıdemizden, dinimizden ayırmak, asimilasyona uğratmaktan ibaret" olmuştur (1990: 2). Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar alfabe değişikliğini şu şekilde değerlendirmektedir:

"1939'da Rus alfabesine geçmek Azerbaycan medeniyetine karşı zorla, mecburen işlenen cinayet idiyse, 1926'da Latin alfabesine geçmek hakkında gönüllü ve samimi karar yanlış bir karardı. Orada mesele, Arap alfabesinin üstünlüğü yahut dilimize uygun olup olmaması meselesi değil, bu alfabenin, tarihsel olarak bizim de, başka Türk halklarının da bin yıldan fazladır yararlandığı harfler olmasıdır. Bütün yazılı irsimiz bu alfabededir ve ondan imtina etmek geçmişle şimdi arasında derin uçurum yaratmak demektir" (2006: 2).

Savunucular tarafından modernleşme, bilimsel gelişme ve okur yazarlığın artırılması açısından önemli bir araç olarak kabul edilen Latin alfabesine geçiş, şüphesiz bir önceki dönemde Arap alfabesiyle üretilmiş yazının daha sonraki kuşaklar tarafından okunurluğunu çok önemli ölçüde azaltmıştır. Ancak bu geçiş okur yazarlığın artırılmasına yönelik politikaların hayata geçirilmesinde kolaylaştırıcı olmuş, Sovyet Türk halklarının kendi edebi dillerinin gelişim hızını da arttırmıştır (Swietochowski 1995: 114). 1940'tan itiba-

ren uygulamaya girecek olan bir başka yeni değişiklik, Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş ise yeni bir siyasal ve toplumsal donüşüm söylemi içinde ele alınmalıdır.

Azerbaycan’da Kiril Alfabeti

Azerbaycan’da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş tartışmalarının aksine, Kiril alfabesine geçiş Sovyet yönetiminin kararı doğrultusunda gerçekleşti. Bu karar 1930’ların ortasından başlayarak uygulamaya konulan Sovyet milliyetler politikası ile kültürel politikalarının doğal ve kaçınılmaz bir sonucu idi. Zira Sovyet milliyetler politikalarının özünde etnik kimliğinden ve dininden bağımsız bir Sovyet insanı yaratmak esası bulunuyordu. 1925-1926 arasında Sovyetler Birliği dahilindeki halkların dil çeşitliliği, Kiril, Arap, Latin, Moęol, Gürcü, Ermeni ve Yahudi alfabelerinin ve bunların birarada kullanımının yaygınlığı halklar arasında ortak bir kültür oluşturmayı engellemekteydi (D’Encausse 1992: 187).

Kiril alfabesinin uygulanması bütün Sovyet halkları tarafından kullanılacak ortak bir alfabenin kullanılmasını sağlamakla beraber (Landau & Heinkele 2001: 193), öncelikle etnik ve kültürel açıdan ortaklıkların çok olduğu Türkiye ile bağların kopartılmasını da beraberinde getirdi.³ Ayrıca Sovyetler Birliği dahilindeki halklar arasında kurulacak olan ortaklıklar Rus dilinin yazı ve konuşma dili olması, kullanımının yaygınlaşması ve Rus kültürünün benimsenmesi ile sağlanacaktı (Süleymanlı 2006: 162). Kiril alfabesi de bunun bir aracı olacaktı. Diğer bir deyişle Kiril alfabesi Sovyet ülkesi dahilinde halklar arası entegrasyonun ayrılmaz bir parçası olacak ve aynı zamanda olası bir pan-Türkçü birliğin kurulmasını imkansız kılacaktı. 1920’lerde İslami mirasla bağın zayıflatılması amacı ile desteklenen Latin alfabesi, bu kez Türk dünyası ile kurulacak bir bağın simgesi olarak görülüyor ve Kiril alfabesine geçişle bu bağ zayıflatılmış ve hatta ortadan kaldırılmış oluyordu.

Yüzyılın başında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişe dair meselelerin entellektüel çevreler tarafından yoğun bir şekilde tartışılmasına karşılık, Latin’den Kiril alfabesine geçiş ve buna ilişkin eleştiriler kamuoyunda neredeyse yer almamıştır. Aksine Kiril alfabesi Sovyetler Birliği dahilinde ilerlemenin bir simgesi olduğu yönünde görüşler ifade edilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, değişiklik gönüllü ve oйдаşmaya dayalı olmaktan ziyade bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir tartışma ortamının oluşmamasının temel sebebi, Stalin döneminin ciddi baskı politikalarının esas hedefi haline gelen ve özellikle milliyetçi oldukları için cezalandırılan aydın kesiminin ortadan kaldırılmış olması ve bunun sonucu olarak aydınların “tarihsel bir misyonu, etiği ve varlık sebebi olan toplumsal bir güç olarak varlığını koruyamamış olması” olarak açıklanmaktadır (Swietochowski 1995: 127). Yavuz Akpınar Sovyet dönemi Azerbaycan

edebiyatı incelemesinde, yazarların “serbest yazma şansına sahip olmadıklarını” ve “resmi ideolojik görüşe uygun yazmak mecburiyetinde” olduklarını ifade etmektedir (1994: 74). Bu açıdan değerlendirildiğinde aydın kesiminin tehdit ve baskı altında olmasının herhangi bir eleştirel görüş ortaya koymalarını engellediğini söylemek mümkündür. Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişe dair eleştiriler, aşağıda tartışılacağı gibi ancak Sovyet sonrası dönemde karşımıza çıkmaktadır.

Kiril alfabesine karşı çıkmanın mümkün olmadığı bu durumda, Kiril'i ve onun yararlılığını kamuoyunun nezdinde meşrulaştırma yoluna gidildi. Bu meşrulaştırmanın en önemli aracı “akademik ve bilimsel çerçevelerce de onaylandığının” gösterilmesidir (User 2006: 231). Vurgu yapılan ana unsurlar Rus dilinin zenginliği ve üstünlüğü ile Kiril alfabesinin yeni ilerleme sürecinin ana aracı olduğu yönündeydi. Kiril alfabesi'ne geçişin yukardan aşağıya bir uygulama sonucu değil de aşağıdan, halktan gelen bir talep olduğu izlenimi yaratmak amacıyla Azerbaycan Aydınlarının Bakü Toplantısı düzenlendi ve toplantı sonucunda Kiril alfabesine geçme önerisi Yüksek (Ali) Sovyet'e sunuldu (Gehremanlı 2002: 66). Azerbaycan Eğitim Komiseri Mirze Memmedov, 11 Temmuz 1939'daki Azerbaycan SSC Ali Sovyeti'nin ikinci oturumunda Kiril alfabesinin üstünlüğü şu şekilde ifade ediyordu: “Medeni kuruculuğun belirli aşamasında kendi olumlu rolünü oynamış olan Latin alfabesi artık Azerbaycan dilinin gelişmesini sağlamıyor. Sovyet Azerbaycan'ının medeniyeti öyle bir yüksek seviyeye gelmiştir ki yazımın yeni esaslar üzerinde yeniden kurulması gerekmektedir” (Gehremanlı'dan 2002: 70). Memmedov'a göre yeni medeni ilerleme ancak Rus alfabesi ile mümkündür. Çünkü “Rus alfabesi Latin'le karşılaştırıldığında pek çok üstünlüklere sahiptir. İnsanlık tarihinde yeni bir dönem açan Sosyalist Ekim Devrimi'nin bayrağını yükselten büyük Rus halkının alfabesidir. Rus alfabesi Puşkin, Gogol, Tolstoy ve Gorki gibi büyük edebi klasiklerin en zengin ve etkileyici dilinin alfabesidir” (Swietochowski'den 1995: 128). Söz konusu oturumda Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin o dönemki Başkanı Resul Rza ve Semed Vurgun'un da konuşma yaptıkları, fakat Kiril alfabesi aleyhine konuşmadıkları ifade edilmektedir (Gehremanlı 2002: 66). Ancak eleştirinin olmaması Azerbaycan aydınlarının Kiril alfabesi'ne geçmeye gönüllü ve taraftar olduklarını göstermemekte bilakis baskı ortamından dolayı eleştirilerini açıkça ifade edememelerinden kaynaklanmaktadır. Zira Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin bugünkü başkanı ve Resul Rza'nın oğlu olan yazar Anar, o döneme ilişkin olarak şunları kaydetmektedir:

“Mir Cefer Bağirov onları [Samed Vurgun ve Resul Rza] çağırması ve onlara Latin'den Kiril'e geçme meselesini ortaya

atmalarını emretmiş. Karşı çıkmaya bir imkan yoktu. Emir doğrudan Stalin tarafından verilmişti. Bu fikri tamamen benimsemiş şekilde hareket etmeleri gerekiyordu. Başka bir seçimleri yoktu. Kiril'e geçme konusunda açık bir tartışma yoktu ama onun en iyi yol olduğu konusunda önemli bir tartışma vardı" (2000: 54).

Aynı şekilde Anar, Kiril'e geçmenin aydınlar arasında aslında ciddi bir endişe yarattığını da ifade ediyor: "Latin'den Kiril'e geçiş tamamen başka bir mesele idi çünkü siyasal baskı olarak kabul edildi. Kiril Rus dilinin Azerbaycan dili üzerinde bir üstünlük kurması anlamına geliyordu. Anne ve babam bunun Azerbaycan'da doğal olarak Rus dilinin kabul edileceğinden ve Azerbaycan dilinin yok olacağından korkuyorlardı" (2000: 55). Açıkça ifade edilememiş bu tür kaygılara rağmen 11 Temmuz 1939'da "Azerbaycan Yazısının Latin Alfabesinden Rus Alfabesine Geçirilmesi Hakkında Olan Kanun" oybirliği ile kabul edildi (Gehremanlı 2002: 70) ve 1 Ocak 1940'tan itibaren yürürlüğe girdi.

Her ne kadar Kiril alfabesine geçiş Azerbaycan dilinin yok olmasına yol açmadıysa da Kiril alfabesinin kullanıldığı elli yıllık Sovyet döneminde Azerbaycan akademik ve edebi yazınının büyük ölçüde Rus dili ile yaratılmasına sebep oldu. Rus dili hem Sovyet coğrafyası dahilindeki halklar arasında iletişim ve kültür dili oldu, hem de siyasal ve edebi faaliyetin de dili haline geldi. Rusça eserlerin çokluğu hem Rus kültürünün yaygınlaşmasına hem de dünya edebiyatından eserlerin Rusça vasıtası ile takip edilmesine yol açtı. Rus dilinin yaygın kullanımı, bu dilde eğitim alanların sayısının artmasına, Azerbaycan'daki siyasal seçkinler ve aydınlar arasında kullanımının yaygınlaşmasına sebep oldu. Gerek Rus dilinde yazının çokluğu ve çeşitliliği gerekse Rus dilinde eğitimin Azerbaycan dilinde eğitime göre daha nitelikli olmasından dolayı özellikle üniversite seviyesinde Rus dilinde eğitime eğilimin artmasına sebep oldu. Bunların sonucu olarak da Sovyet sonrası dönemde eğitilmiş çevreler arasındaki ana dildeki yetersizlik ulusal kimliği zedeleyici ve ulusal kimliğin korunmasına zarar verici bir unsur olarak değerlendirildi. Alfabe değişikliği meselesi ise ulusal kimliğin yeniden tanımlanması sürecinde ulusallık ve aidiyet kavramlarının bir parçası olarak ele alındı.

Bağımsızlık Sonrası Dönem: Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş

Elli iki yıllık dönem boyunca Azerbaycan'da kullanılan Kiril alfabesi, 1991'de yerini Latin alfabesine bıraktı. Böylece Azerbaycan'da 20. yüzyılda üçüncü kez alfabe değişikliği yaşanmış oldu. Glasnost ve perestroika ile oluşan özgürlük ortamında alfabe değişikliği tartışmaları gündeme geldi. Zira daha önce Rus dili ve kültürü dolayısıyla Rus medeniyetin bir sembolü olarak görülen

Kiril alfabesi, artık Rus baskısı ve denetimi, Rus kültürel ve siyasal emperyalizmi ve ulusal kimlikleri zayıflatmanın bir aracı olarak görülmeye başlandı. Latin alfabesine geçiş Kiril alfabesi özelinde temsil edilen Rus siyasal ve kültürel üstünlüğünü hem inkar hem de reddetmek olacaktı. 1940'ta Latin'den Kiril'e zorunlu geçişin aksine, Kiril'den Latin alfabesine geçiş gönüllü bir tercih oldu. Alfabe meselesi aynen yüzyılın başında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş tartışmalarında olduğu gibi, bir önceki medeniyetin, siyasal ve kültürel otoritenin simgesi olarak sunuldu. Yeni değişim ve dönüşüm sürecinde alfabe değişikliği bir zorunluluk olarak ortaya kondu.

1991 tarihli kanunda ifade edildiği üzere 20. yüzyılın başında bir mutabakatla kabul edilen Latin alfabesine karşılık Kiril alfabesi bir siyasal baskı aracı olarak değerlendirilmekte, Kiril'den Latin alfabesine geçiş 'tarihsel haksızlığın' ortadan kaldırılmasının bir ifadesi olarak sunulmaktadır. Dönemin Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov imzasıyla yayınlanan 25.12.1991 tarihli 'Latin Grafikalı Azerbaycan Elifbasının Berpası Hakkında Azerbaycan Respublikası Kanunu'na göre;

“Geniş müzakere ve bilimsel tartışmaların sonucunda 1926'da Bakü'de düzenlenen I. Umumittifak Türkoloji Kurultayı tavsiyesi ile Azerbaycan halkı Türk halkları ile birlikte Latin harfleri ile alfabe kabul etmişti. Azerbaycan dilinin ses kuruluşu ile uzlaşıp imla kurallarının sadeleşmesine imkan açan, kısa müddette kütleli okuryazarlığa sebep olan ve halklar arasında ilmi, medeni alakaları genişleten Azerbaycan alfabesinin yerine halkın iradesine zidd olarak, merkezin baskısı ile 1939'da Kiril getirilmiştir. Bu hareket 30'lu yıllarda kütleli baskının mantıklı devamı olarak, Türk halklarının ulusal bilinçlenme sürecini engellemek, onları tedricen yadlaştıran birbirinde uzaklaştırmak maksadı gütmekteydi. Azerbaycan Respublikası Ali Sovyeti'nin Milli Şurası bu tarihi adaletsizliği ortadan kaldırmak için karar almaktadır:

- 1) Azerbaycan alfabesinin Latin'den Rus alfabesine geçilmesi hakkında 11.7.1939 tarihli Azerbaycan Respublikasının kanunu bugünden itibaren yürürlükten kaldırılmış kabul edilsin.
- 2) 1940'a kadar Azerbaycan'da kullanılan 32 harften ibaret Latin harfli Azerbaycan alfabesi küçük değişikliklerle yeniden kullanılsın” (1991).

Azerbaycan dilinin gereklerini yerine getirme imkanından yoksun olması savından ziyade -ki zaten 50 yıllık bir dönemde Azerbaycan dili Kiril alfabesi ile ifade edilmiştir- alfabe değişikliği bir siyasal tercihin ifadesi olarak karşımı-

za çıkmaktadır. Bu tercih bağımsızlıktan sonraki dönemde Azerbaycan'ın Batı ve Türkiye ile yakınlaşma ve bütünleşme önceliği ile ulusal kimliğini tanımlama sürecinde Sovyet döneminin mirasının reddedilmesi esasında şekillenmiştir.

Bu açıdan Latin alfabesine geçiş öncelikli olarak Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dönemde uluslararası ilişkilerini şekillendirirken kendini nerede tanımladığının da bir ifadesi olmuştur. Kiril alfabesi “Stalin tarafından empoze edilen Rusçalaştırma sembolü ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliğinin dışında kalan dünya ile ilişkilerini engelleyecek bir unsur” olarak değerlendirilmiştir (Swietochowski 1995: 212). Bununla beraber Azerbaycanlıları İran'da yaşayan soydaşları ile yakınlaştıracak ve tarihsel ve edebi mirası ile devamlılığı yeniden sağlayacağı düşünülen Arap alfabesine geçiş seçeneği de tartışılmıştır (Swietochowski 1995: 212). Ancak bu görüş aydın çevreler tarafından yaygın kabul görmemiştir. Zira Arap alfabesinin dilin fonetiğine uygun olmadığı, öğrenilmesinin zor olduğu görüşlerinin yanı sıra Azerbaycan geleceğe dair kurgusunu, siyasal ve toplumsal dönüşüm sürecini Batı ile entegrasyonla tanımlamaktadır.

Alfabe tartışmalarının diğer bir odak noktasını ise ulusal kimliğin yeniden tanımlanması oluşturmaktadır. Özellikle Azerbaycan Halk Cephesi Hareketi ve iktidarı döneminde (1992-1993) ulusal kimliğin tanımlanmasında yapılan Türklük vurgusu, Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey başta olmakla diğer yönetici kadronun dış politikalarında Türkiye ile ilişkilere önem vermeleri ve özel bir yer atfetmeleri, yine Cephe iktidarının anti-Rus ve anti-İran söylemleri Latin alfabesinin uygulanmasının yaygınlaştırılmasında belirleyici olmuştur.

1980'lerin sonu 1990'ların başında alfabe konusunda tartışma Latin alfabesine geçiş yanlıları ile Kiril alfabesinin korunması taraftarları arasında yaşanmıştır. Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü nezdinde kurulan Alfabe Komisyonu Haziran 1990'daki toplantısında “1920-30'ların alfabe reformları medeni-tarihi gerekliliğin bir sonucu idiye de şimdiki alfabe Azerbaycan dilinin gelişme kanununa uygun değildir” görüşü ortaya atılmıştır (Gehremanlı 2002: 78). Katılımcılara göre “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliği kendi tezahürünü alfabe meselesinde bulmalıdır” (Gehremanlı 2002: 79). Görüldüğü gibi Azerbaycan alfabesi devletin egemenliğinin bir simgesi olarak sunulmakta ve bir anlamda yeniden ulusallaşması gereği ifade edilmektedir. 1927'de kabul edilen alfabenin “Yeni Türk Alfabeti” olarak adlandırıldığı göz önüne alındığında, Azerbaycan aydınlarının geçmişte kendilerine ait olanın yeniden iadesini talep ettikleri anlaşılmaktadır. Alfabe meselesi özellikle 1990-1992 yılları arasında gazete ve dergilerde sıkça tartışılmış, Latin alfabesine geçişin olası olumlu ve olumsuz sonuçları değerlendirilmiştir.

Vekil Hacılı Azerbaycan'da alfabe değişikliklerini değerlendirirken farklı dönemlerde farklı alfabelerin kullanılmış olmasının sakıncalarını şu şekilde ifade etmektedir: “Halkımızın ibret evi hesap ettiği kabristanlarını, mesela onursal kabristan seyrederken insanın yüreği kan ağlıyor. Kabir taşlarının bir kısmı Arap, diğerleri Latin ve Kiril harfleri ile yazılmıştır. Kabirlerde sanki üç milletin temsilcileri defnedilmiştir” (1999: 4). Hacılı'nın ifade ettiği farklılık ülkede aslında üç ayrı milletin varlığından ziyade üç ayrı medeniyetin varlığından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Arap alfabesi İslam dininin ve medeniyetinin, Latin alfabesi Batı ve Türk medeniyetinin, Kiril alfabesi ise Sovyet iktidarı ile Rus kültür ve medeniyetinin simgeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alfabe değişikliği konusunda tartışmalarda Latin alfabesine geçişle ilgili tam bir oydaşma sağlanamamıştı. Azerbaycan gazetelerinde çok sayıda makaleler yayınlayarak tartışmanın her iki tarafı görüşlerini ifade ettiler. Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçmesi gereğini savunanlar üç ana konuya işaret etmekteydiler: 1) alfabe değişikliği meselesinin Sovyet döneminden ve yönetiminden siyasal ve kültürel kopuşun bir simgesi olması; 2) Latin alfabesinin Batı dünyası ve Türkiye ile entegrasyonun bir aracı olması; ve 3) Latin alfabesinin ilerleme ve teknolojinin aracı olması. Kiril alfabesinin korunması gereğini savunanlar ise alfabe değişikliği ile Sovyet döneminde üretilen bilgi birikimi ve yazının okunamaz hale gelerek kaybolacağını ve bu anlamda geçmiş bilimsel ve kültürel mirastan yararlanılamaz hale gelineceğini ifade etmişlerdir.

İlk olarak üzerinde duracağımız nokta, 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında alfabe değişikliği üzerine yapılan tartışmalarda Kiril alfabesinin Azerbaycan kültür ve medeniyetine yabancı bir alfabe olması, onun Sovyet iktidarının bir baskı aracı olarak değerlendirilmesi ile bu alfabenin Sovyet mirasından siyasal ve kültürel kopuşun bir simgesi olarak görülmesidir. Bu tartışmalarda Kiril'e karşılık Latin alfabesi *ulusal bir alfabe* olarak nitelendirilmektedir. Zira 1923'te Azerbaycan halkının (aslında Azerbaycan aydınlarının) bu alfabeği gönüllü olarak, kendi iradesiyle kabul ettiği ve Azerbaycan diline uygunluğu üzerine mutabakata varıldığı düşünülmektedir.

Sovyet dönemine ait medeniyetin reddedilmesi çerçevesinde Kiril alfabesinin “baskı sonucu kabul ettirilmiş olması”, “Azerbaycan halkına yabancı bir kültürün alfabesi olması” ve “Azerbaycan'ı esas köklerinden uzaklaştırmak amacıyla getirilmiş olması” üzerinde önemle durulan noktalar. M. Cefer alfabe değişikliğini “1939'da Latin alfabesini kullanmayı yasaklayan, yerine dilimizin kanun ve kurallarına hiç bir şekilde uygun olmayan Kiril alfabesi'ni zorla kabul ettirilmesi açık bir şekilde Azerbaycan halkına, onun tarihsel geçmişini, medeniyetini, manevi servetlerini unutturmak, onu yabancılaştırmak için ustalıklı düşünülen ve yerine getirilen senaryonun bir parçası” olarak değer-

lendirmektedir (1990: 4). Azerbaycan'da Kiril alfabesinin uygulanması baskıcı ve otoriter olarak görülen Sovyet iktidarının kendi üstünlüğünü ortaya koyma girişiminin bir sonucu olarak görülmektedir. Bu girişim Sovyet sonrası dönemde “büyük bir haksızlık” olarak anlaşılmaktadır. Fuad Gasızmzade Kiril alfabesinin Azerbaycan'a getirilmesini şu şekilde algılamaktadır:

“[Kiril alfabesi] yukardan, inzibati amirlik rejiminin hükmüyle getirilmiş, hukuki ve manevi-etik, sosyal-siyasi bakımdan adaletsiz olmuştur. Biz bu adaletsizliğe son vermek, inzibati- amirliğin, -totaliter bürokratik, devletçi sosyalizmin- bu adaletsiz hükmüne son koymak ve tarihi adaleti yeniden elde etmek azmindeyiz.Latin harfli alfabemizin yeniden uygulanması büyük siyasi ve sosyal önemi olan eylemdir; milli egemenliğimize, cumhuriyetimizin bağımsızlığına delalet eden mühim adımdır. Baskıya uğrayan yalnız ilmi ve medeni aydınlarımız, görkemli adamlarımız, tarihi simalarımız değil, aynı zamanda alfabemiz ve yazımızdır. Latin grafikali alfabemizi yeniden kullanmak zamanının hükmüdür” (1991: 3).

Bunların yanı sıra Kiril alfabesi Rus kültür ve medeniyetin yaygınlaştırılması için bir araç ve ulusal kültürlerin gelişiminde bir engel olarak görülmektedir. Zira Kiril alfabesinin uygulanması ana dilde konuşma ve eğitim alma olanaklarını bir ölçüde kısıtlamış, eğitim, kültür ve siyasetin dili Rus dili haline gelmiştir. Her ne kadar hem ana dilde hem de Rus dilinde eğitim alma olanakları devlet tarafından sunulmaktadıysa da toplumsal hareketlilik ve mesleki yükselme için Rus dilinde yeterlilik bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu da Rus dilinin hem kamusal alanda hem de özel alanda iletişim dili olarak kullanımını yaygınlaştırmış, ana dil kullanımını giderek azalmıştır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde Rusça ve Kiril alfabesinin Azerbaycan'ı ulusal köklerinden uzaklaştırmada çok önemli bir rol oynadığı görüşü, Sovyet sonrası dönemde yaygınlık kazanmıştır.

İkinci olarak, Sovyet sonrası dönemde ulusallığın, ulusal kimliklerin ve ulusal aidiyetlerin yeniden tanımlandığı süreçte Latin alfabesine geçiş soydaşlarla yakınlaşma ve bütünleşmenin, özellikle de Türkiye ile yakınlaşmanın bir aracı olarak görülmüştür. Batı ve Türkiye ile entegrasyonun bir gereği olarak sunulan Latin alfabesi, Batı ile bütünleşmede *çağdaşlığın gereği* olarak daha uluslararası bir anlam taşıırken, Türkiye ile bütünleşme de ise daha yerel ve ulusal bir anlam taşımaktadır. Zira özellikle bağımsızlık hareketi döneminde Azerbaycan'da ulusal kimlik Türklük vurgusu ile tanımlanmıştır. Abbas Abdulla'ya göre “Bu sorunun (alfabe meselesi) halledilmesine alfabeyi kabul edecek olan halkın dilinin talepleri bakımından değil, bu halkın kiminle iktisadi, siyasi ilişkide olacağı açısından bakılmalıdır. Sovyet Türklerinin, onlarla

birlikte bizim Latin'e geçmemizin aleyhinde olanların büyük çoğunluğu anti-Türk unsurlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin açık ve gizli düşmanlarıdır. Böyle olmasaydı onların bazıları 'Latin'e geçmektense Kiril'de kalın' demezlerdi" (Hacaloğlu 1991: 5). Son olarak Latin alfabesine geçiş taraftarları, bu alfabenin gelişen teknoloji ve bilgisayarlaşma sürecinde daha yararlı olduğu savını geliştirdiler (Gehremanlı 2002: 76).

Bağımsızlıktan sonra Kiril alfabesinin korunması gereğini savunanlar ise savlarını Sovyet döneminde yaratılmış bilimsel ve kültürel mirasın kaybolacağını, gelecek nesillerin bu mirastan yararlanmasının mümkün olmayacağını zira Kiril alfabesinde yazılanların okunamaz hale geleceğini ifade etmekteydiler. Gehremanlı'ya göre, bu grup Kiril alfabesinin kullanımına devam edilmesini ve radikal değişikliklerin zarar vereceğini vurgulayarak, Sovyet dönemi boyunca yaratılmış kültür ve edebiyat varlığından genç nesilin kapsamlı bir şekilde yararlanamayacağını düşünüyorlardı (2002: 76). Rahim Aliyev değişiklik meselesinin kökünde "romantik milliyetçilik" olduğunu savunuyor, bu meselenin suni bir şekilde ortaya atıldığını ifade ediyordu: "Alfabeyi değiştirmek, Azerbaycan halkının gören gözüne, onun eğitim sistemine öldürücü darbe vurmaktır. İleri halklardan zaten geri kalan milleti yarım asır daha geri koymaktır. Azerbaycan'ın bütün düşmanları birleşse halkımıza alfabe değiştirmek kadar ağır bir darbe vuramazlar" (1990: 7). Aynı şekilde Kamran Rahimov 50 yıldan sonra Latin alfabesine geçmenin "bilim, medeniyet, öğretim ve teknik alanda" elde edilenlerin "gelecek neslin yüzüne kapatmak demek" olduğunu ifade etmekte ve geçmiş bilimsel ve kültürel mirasın kaybolacağını öne sürmektedir (1991: 4).

Latin alfabesinin muhalifleri, Latin alfabesi kullanmayan, ancak Batı ile bütünleşmiş ülkeleri örnek göstererek, alfabenin bir medeniyet sembolü olarak sunulmasına karşı çıkıyorlardı. Rahimov Latin alfabesinin Batı'ya uyum sağlamada bir belirleyici olmadığını vurguluyor ve bu görüşünü şu şekilde örneklendiriyordu: "Komşularımız Ermeniler, Gürcüler ta eskiden beri bir kez bile alfabe değiştirmediler. Hele Japonlar, Çinliler, Araplar ve diğer halkları söylemiyoruz. Yani onlar uluslararası ilişkilerde meydana çıkamıyorlar mı?" (1991: 4). Rahimov aynı zamanda Türk dilli halklardan sadece Türkiye'nin Latin alfabesi kullandığını vurguyordu. Kiril alfabesinin Azerbaycan diline uygun olmadığı görüşüne karşılık olarak Rahimov Azerbaycan'da kullanılan alfabenin "halis" Kiril alfabesi olmadığını, ulusallaştırıldığını ve dilin kurallarına uygun hale getirildiğini öne sürüyordu (1991: 4). Benzer şekilde, Ağamusa Axundov'a göre "Latin alfabesinin milli medeniyetimizi hızla geliştireceğini, onun dünya medeniyeti ile alakasını daha da güçlendireceğini tahmin edenler de var. Bu gerçekten böyle mi? O zaman yalnız kendine mahsus olan milli alfabeli halklar, mesela Gürcüler 'gaflet uykusundan' ne

zaman uyanacaklar?” diye sormaktadır (1990: 3). Axundov aynı zamanda Latin alfabesi taraftarlarının dil ve alfabe meselesini birbirine karıştırdıklarını savunarak, “Bazılarının fikrine göre Kiril alfabesinde çıkan kitaplarımızı ne Rus, ne Japon, ne İngiliz, ne Fars, ne de Türk okuyamıyor. Güya Latin alfabesinde çıkan bütün eserlerimizi bütün Avrupa halkları okuyabilecek. Alfabe ve dilin karıştırılması göz önünde” olduğunu ifade etmektedir (1990: 3).

Sonuç olarak, Sovyet sonrası dönemde Latin alfabesine geçiş siyasal bir tercihin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasarlanmakta olan bağımsız ulus devlet söyleminde Sovyetlik ve Rusluk ile özdeş olan Kiril alfabesinden imtina etmek gereği aslında ulusal kimliğin yeniden tanımlanmasına hizmet etmektedir. Bu yeniden tanımlama ise geçmişte en azından aydınlar arasında uzlaşma sonucu kabul edilen, bu anlamda ulusal kılınan Latin alfabesine geri dönüş, ulus devlet aidiyetlerinin, bağımsızlığın ve egemenliğin yeniden tanımlanmasında simgesel bir öneme sahiptir. Latin alfabesine geçişle, her ne kadar Sovyet döneminde Kiril alfabesinde üretilmiş bilimsel ve kültürel yazının gelecek nesiller tarafından takip edilmesi bir ölçüde zorlaştıysa da, Sovyet mirasının reddi ulusallığın tanımlanmasında belirleyici olmuştur.

Sonuç

Azerbaycan’da alfabe değişiklikleri ulusal kimliğin tanımlanması, çağdaşlaşma söylemleri ve ülkenin uluslararası siyasetteki konumu çerçevesinde değerlendirilmelidir. Her bir değişiklik, geçişin yapıldığı dönemin siyasal söylemleri ile bunlarla uyumlu gelişme ve modernleşme isteği ile özdeşleştirilmiş, bir anlamda her yeni alfabe siyasal, toplumsal ve kültürel gelişimin sembolü haline gelmiştir. Azerbaycan’da bağımsızlığın ilanından itibaren Latin alfabesinin kullanılması kademeli bir şekilde hayata geçirilmiş; devlet yazışmalarında, eğitim sisteminde ve en son olarak da basın ve yayın organlarında kullanılan Latin alfabesi artık tam anlamıyla yaygınlaşmıştır. Sovyet sonrası döneminde siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak çok ciddi bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanan ülkede siyasal bir tercih olan alfabe değişikliği uygulaması 2008 yılı itibarıyla başarı ile tamamlanmış bir süreçtir.

Açıklamalar

1. Bu makalenin yazılması için Azerbaycan’da yapılan alan araştırması ve arşiv çalışması için gerekli destek, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından sağlanmıştır. Kendilerine, makalenin yazım aşamasında son derece yararlı yorum ve önerilerinden dolayı Yard. Doç. Dr. İlker Aytürk’e, makalenin son hâlinin verilmesinde değerli önerilerde bulunan Prof. Dr. Nurettin Demir’e çok teşekkür ederim. Yazarın bu konudaki diğer bir eseri “Politics of Romanization in Azerbaijan (1921-1992)” başlığı ile Journal of Royal Asiatic Society’de yayımlanmıştır (Ocak 2010) 20 (1), 33-48. Bu makale, adı geçen eserin yeniden gözden geçirilmiş hâlidir. Makalede yer alan alıntılar, Azerbaycan dilinden Türkiye Türkçesine yazar tarafından tercüme edilmiştir.
2. Sovyet öncesi dönemde ve Sovyet döneminde alfabe değişikliklerini kapsamlı şekilde tartışan eserler için bakınız, Edward Allworth, (1971). Nationalities of the Soviet East Publications and Writing Systems. New York and London: Columbia University Press; Ingebor Baldauf (1993). Schriftreform und Schrifwechsel

bei den muslimischen Russland- und Sowjeturken (1850-1837): Ein Sypntom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest: Akademiai Kiado; Michael G Smith. (1998). *Language and Power in the Creation of the USSR, 1917-1953*. New York: Walter de Gruyter; Hatice Şirin User (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yay.

3. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde alfabe değişiklikleri ve dil politikalarına ilişkin tartışmalar için bakınız Nurettin Demir (2010). "1923-1938 Arasında Türk Dili". *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi*. Ed. Osman Horata vd. Cilt 2. Ankara: AKM. sf. 878-883; İlker Aytürk (2008). "The First Episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council From 1926-1931". *Journal of the Royal Asiatic Society*. 18: s. 275-293.

Kaynaklar

- Ağamalıoğlu, Samedağa (1924). *Bizim Yolumuz Hayandır*. Bakü: Türk Elifbası Neşriyyatı. Ağamalıoğlu, Samedağa (1927). "Oktyabr Revolusyasının Neticelerinden: Yeni Elifba Meselesinin Azerbaycanda Fikir Tarixinden". *Yeni Yol* (7 Kasım): 4-6.
- Akpınar, Yavuz (1994). "Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze Kadar Azeri Edebiyatı". *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yay. 17-99.
- (1994). "Azerbaycan Matbuatında ve Edebiyatında "Açıklık ve Yenidenkurma" Politikasından Sonra Görülen Değişme ve Gelişmeler". *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yay. 148-174.
- Aliyev, Rahim (1990). "Elifba Meselesi veya Milletin Uyanması". *Azerbaycan Gençleri*. 11 Eylül. 7
- Allworth, Edward (1971). *Nationalities of the Soviet East Publications and Writing Systems*. New York and London: Columbia University Press.
- Anar (2000). "Reading Between the Lines Personal Reflections on the History of Alphabet Reform in Azerbaijan". *Azerbaijan International* 8(1): 54.
- (2006). "Fereh, Ümit, Facie, Birinci Türkoloji Kurultay Hakkında Düşünceler". *Edebiyyat Gazeti*. 10 Mart. 1-2.
- Axundov, Mirze Feteli (1988). *Mirze Feteli Axundov Eserleri*. Cilt 3. Bakü: Elmler Akademiyası.
- Axundov, Ağamusa (1990). "Ne Qazanırıq, Ne Itiririk". *Kommunist*. 24 Ekim. 3
- Aytürk, İlker (2008). "The First Episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council From 1926-1931". *Journal of the Royal Asiatic Society* 18: 275- 293.
- Bağirov, Töfiq (1990). "İtirmirik Qazanırıq". *Edebiyyat ve İnceSenet*. 7 Aralık. No: 48 (2445): 2.
- Baldauf, Ingebor (1993). *Schriftreform und Schrifwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjeturken (1850-1837): Ein Sypntom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Cefer, M. (1990). "Latin Elifbası Lazımdır mı?". *Kommunist*. 16 Ekim. 4
- Demir, Nurettin (2010). "1923-1938 Arasında Türk Dili". *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi*. Ed. Osman Horata vd. Cilt 2. Ankara: AKM Yay. 871-896.

- D'Encausse, Helene Carrere (1992). *The Great Challenge, Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930*. London: Holmes and Maier.
- Gasızmzade, Fuad (1991). "Latin Grafikalı Elifbamızın Berpası". *Odlar Yurdu*. 3 Şubat. 1-3.
- Gehremanlı, Nazif (2002). *Köhne-Yeni Elifba*. Bakü: Yurd.
- Hacaloğlu, Abbas Abdulla (1991). "Bir Daha Yeni Elifba Haqqında". *Yeni Fikir*. 30 Mayıs. 5
- Hacılı, Vekil (1999). "Elifba Felaketi". *Alternativ*. 10-16 Mart. 4
- Hesenli, Cemil (1999). "Birinci Türkoloji Qurultaya Kısa Tarixi Baxış". *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay. 7-12.
- Hocayev, Halid Said (2006). *Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- İmanov, Hesen (1927). "I. Türkoloji Qurultayı: Türkoloji Qurultayı Terefinden Çıxarılan Qerarların Neticeleri Haqqında". *Yeni Yol* (7 Kasım): 13-14.
- Landau, Jacob M. & Kellner-Heinkele, Barbara (2001). *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*. London: Hurst and Company.
- Memmedov, Musevib (1971). *Neriman Nerimanov ve Anadili*. Bakü: Elm.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli (2006). *Azərbaycan Dövlət Dili Siyasəti*. Bakü: Çınar-Çap.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli & Ağakışiyev Eliheydar (2006). *1926'cı İl I. Bakü Türkoloji Qurultayı (Stenogram Materialları, Bibliografya ve Foto-Senedler)*. Bakü: Çınar-Çap.
- Rahimov, Kamran (1991). "Tale Yüklü Mesele". *Kommunist*. 2 Mart. 4
- Seedyllaief, M. Q. (1927). "Yeni Elifba Komitesi ve Onun Faaliyeti". *Yeni Yol*. 7 Kasım. 23-25.
- Smith, Michael G. (1998). *Language and Power in the Creation of the USSR, 1917-1953*. New York: Walter de Gruyter.
- Süleyman, Rıza (1924). "Ne Üçün Yeni Türk Elifbasını Kabul ettik?". *Dan Ulduzu* 1: 21-24.
- Süleymanlı, Ebulfez (2006). *Milletleşme Sürecinde Azərbaycan Türkleri*. Ankara: Ötügen Neşriyat.
- Swietochowski, Tadeusz (1995). *Russia and Azerbaijan A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press.
- Şimşir, Bilal N. (1991). *Azərbaycan'da Türk Alfabəsi Tarihçe*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- User, Hatice Şirin (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- "Latin Grafikalı Azərbaycan Elifbasının Berpası Haqqında Azərbaycan Respublikası Kanunu". *Edebiyyat Gazeti*. 3.1.1992.1.

Script Changes as an Issue of National Identity in Azerbaijan

Ayça Ergun*

Abstract: This article discusses the script changes in Azerbaijan and how these changes have been articulated to the discourses of national identity, development and modernization. The aim of this article is to analyze the script changes in Azerbaijan in different political and cultural processes and the impact of these changes on the discussions of national identity. This analysis mainly refers to the period between 1921-1992 and discusses the articulation of discourses of modernization and development to the definitions of national identity and national language. Script changes can be defined as symbolic acts to reject past political and cultural heritage and as attempts to diminish their impact on the process of new transformations.

Key Words: Azerbaijan, national identity, alphabet, language.

* Middle East Technical University, Department of Sociology / ANKARA
ayer@metu.edu.tr

Изменение алфавита как проблема национальной идентичности в азербайджане

Айча Эргун*

Резюме: Предметом исследования данной статьи являются изменения алфавита в Азербайджане в 20 веке и влияние этих изменений на понятия национальной идентичности, прогресса и модернизации. Целью этой статьи является исследование условий и этапов политического и культурного процесса изменения алфавита в Азербайджане и отражение этих изменений в обсуждениях национальной идентичности. Это исследование охватывает хронологический период 1921-1992 годов и проводится в рамках взаимовлияния различных процессов модернизации, развития и национального языка и национальной самобытности. С этой точки зрения можно рассматривать изменение алфавита как символическое действие, направленное в определенном смысле на отказ от политического и культурного наследия предыдущего периода и уменьшение их влияния в процессе преобразований.

Ключевые слова: Азербайджан, национальная идентичность, изменения алфавита, язык.

* Ближневосточный технический университет, кафедра социологии / Анкара
ayer@metu.edu.tr